

ԶԵՌԱԳՐԱԿԱՆ

ՊՈՍԹԸՆԻ ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆԻ ՀԱՅԵՐԷՆ ԶԵՌԱԳԻՐ ԱԻԵՏԱՐԱՆԸ

Պատթընի Հանրային Մատենադարանը կը պահուի լուս. մանրանկարում. հայերէն ձեռագիր Աւետարան մը (թիւ 1327), որուն շահեկան յիշատակարանները մենք հոս առաջին անգամ ըլլալով կու տանք (զլխուոր յիշատակարանին հետ նաեւ մնացեալ յիշատակարանները)։ Կու տանք նաեւ մնացեալ կարեւոր ծանօթութիւնները։

«Փառք. . . : Աւտի եւ տեսեալ զստրայս անճառ փրկագործութեան խորհուրդ աստուածարան եւ քաջ հոկտորն եւ մեծ քարունապետն Մկրտիչ, եւ հոստիափաղ սիրով. . . ետ զրել հարագատի իւրոյ՝ Գրիգորի անարժանի՝ ի վաշկումն մանկանց Սիւսիի եւ յիշատակ բարի ի գրունս սուրբ եկեղեցւոյ Հոգւոյ իւրոյ, եւ ծնողաց իւրոց հօրն Աթաբէկի եւ մօրն զՍայիջըհանի, եւ եղբօրն Գրիգորի. . . :

«Եւ արդ, եւ յետինս ի կրօնաւորաց. . . Մկրտիչ սոսկանուն վարդապետս ասացայ զսուրբ Աւետարանս առ ի թողութիւն մեղաց. . . : Աստուած ողորմի ասացէք ինձ եւ ամենայն վերադրելոց ի սմա. . . :

«Դարձեալ, աղաչեմ յիշել ի Քրիստոս զսրբաւէր եւ զմաքրածիտ արհիւրհոյստն զԲաճակ եւ զԾնողսն իւր, որ օչնական եղեւ ի զարդ սուրբ աւետարանիս։ Արդ եւ Գրիգոր տիմարս եւ անիմաստս ի քարտուգարաց։ Շրնորհիւ տեսան սկսայ՝ եւ ողորմութեամբ նորին կատարեցաւ սուրբ աւետարանս ի թուականիս Հայոց մեծաց՝ Զ եւ ԽԻ (1475)։ Ձեռամբ անիմաստ Գրիգորի Բերկրցոյ։ Ի Հայրապետութեան տեսան Սարգսի։ Ի զատախա Տարբերունի, որ այժմ ասի Բերկրի։ Ի սուրբ ուխտս որ կոչի Տէր Յուսայ (կարդալ Յուսկայ. Յ. Բ.) որդի։ Ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս, եւ սուրբ Յարութեանս. եւ սուրբ Կարապետիս՝ եւ սքանչելագործ Կարմիրակն Սուրբ Նշանի։ Եւ զամբարանի սուրբ վարդապետին Տէր Յուսկան որդոյ։ Եւ յառաջնորդութիւն Տէր Յովանէս արհիւրհոյստի։ Եւ Մկրտիչ վարդապետի ասացողի սուրբ աւետարանիս։ Եւ այլ մի եղէն եղբարցս որ աստ կան։

«Կրկին աղաչեմ յիշել ի Քրիստոս. զսիրասնունդ հոգւոր որդեակն իմ զՅակոբ՝ կրօնաւորն որ աղայ հասակաւ փոխեցաւ ի քրիստոս. զսարին ոչ վրձարեաց. եւ սուղ անմխիթար՝ եթո՞ղ մեղ։ Քրիստոս աստուած զնա իւր քաղցր տեսոյն արժանի առնէ Ամէն։ Դարձեալ, աղաչեմ ի տէր. զբարեպաշտ տանուաէրն զԵւսապէն, եւ զհաւատարիմ ամուսինն իւր. որ մասն ետուն ի սուրբ աւետարանս. տէր աստուած ասցէ նոցա զերկնից արքայութիւն Ամէն։

«Արդ՝ աղաչեմ զամենեսեան, որք օղտիք ի սմանէ. կարդալով. կամ տեսանելով. անմեղադիր լինել խոչորութեան գրքոյս եւ սխալանացն. զի անընդունակ եմ արուեստի գրչութեան. եւ բազում մեղաց ցրնորիւք պաշարեալ։ Վասն որոյ աղաչեմ զի զպակասն ընուք՝ եւ զաւելորդն բառնայք. եւ ներէք՝

զի կար մեր այս էր : Յայսմ ամի է թագաւոր ի Թաւրէշ Հասան բէկն . եկեալ ի միջոցեաւաց , եւ տիրէ աշխարհիս արեւելեան : Եւ մեք՝ եմք ի բաղձադիմի նեղութիւնս . միթէ քրիստոս աստուածն մեր այց արասցէ : Եւ նմա փառք յաւիտեանս Ամէն :

«Այլ եւս աղաչեմ յիշել ի բարին քրիստոս զբաղմեախա Հոգեւոր ծրնողն մեր եւ զուսուցիչն՝ զմեծ բարունապեան զՄկրտիչ՝ որ սնոյց զմեզ՝ եւ զգիրս ուսոյց : Տէր աստուած տացէ նմա փարձս փոխարինի զերկնից արքայութիւն : Եւ քրիստոսի աստուծոյ մերոյ փառք յաւիտեանս Ամէն» :

Այս է զբէկն զիմաւոր յիշատակարանը :

Գրեցոր Բերկրցիի մասին արդէն երկար խօսած ենք Սիւնի 1970 տարւոյ թիւ 7-8ին մէջ եւ շարք մը ճշգումներ բրած :

Գրեցոր Բերկրցի , որ լոկ զբէկ եղած է եւ ո՛չ ծաղկոյ , փաստակաւոր զբէկ մըն է , Հայրք կը կոչուէր Աթաբէկ իսկ մայրք՝ Սայիքահան : Ունէր եղբայր մը Մկրտիչ անուն , մերի յիշատակարանին մէջ յիշուած «Հոգեւոր ծրնողն մեր եւ զուսուցիչն՝ զմեծ բարունապեան զՄկրտիչ՝ որ սնոյց զմեզ՝ եւ զգիրս ուսոյց» : Գրեցոր իր այս Մկրտիչ եղբոր Համար կը զրէ սոյն աւետարանը : Մկրտիչ փառապետ այս յիշատակարանին մէջ կը յիշուի իբր «Քաջ Հրեւտարն եւ մեծ բարունապեան Մկրտիչ» , որ 1439-ին առաջնորդ կ'ըլլայ Տէր Յուսեփի որդի ուխտին գործակցութեամբ Տէր Յովաննէս արքեպիսկոպոսին :

Ձեռագրին զբնութիւնը կը կատարուի «ի Հայրապետութեան տեան Սարգսի» : Ասիկա Օրմանեանի Սարգիս Բ Աջատար կոչուածն ըլլալու է որուն Համար 1469-1474 ժամանակամիջոցը կու տայ Հայրապետութեան : Սակայն ուրիշ ձեռագրներ ալ կը յիշեն Սարգիսը 1475ին , օրինակ Երեւանի թիւ 4992՝ Վան գրուած , թիւ 4690՝ Խիզան գրուած , Վենետիկի թիւ 568՝ Ամասիա գրուած : Այսպէսով Օրմանեանի ենթադրութիւնները Սարգիսի 1474ին մեռած ըլլալուն ընդունելի չեն : Սարգիսի յաջորդ Յովհաննէս է Աջակիր կոչուած իբր կաթողիկոս կը յիշէ նոյն այդ 1475ին Երեւանի թիւ 5013 Վան գրուած : Աւելցնեմ որ Սարգիս կը յիշեն 1475էն նաեւ Երեւանի թիւ 2634 , 221 , 7774 :

Փիրզալմեան Վան տեսած եւ օրինակած Աւետարանի մը յիշատակարանին մէջ ԶիԳ (1474) թուին գրուած կ'ըսուի «Եւ ի Հայրապետութեան տեան Սարգիս նորրոմայ կաթողիկոսի» (ստորագծումը մերն է) : Օրմանեան տառնց տուելի կ'ըսէ «Սարգիս միահեծան կաթողիկոսութեան սկիզբը պէտք է զնել 1470ին» (Ազգապատում , Բ . , էջ 2180) : Բնական է տալիս ընդունելի չէ , քանի որ մերս յիշեալ Աւետարանին յիշատակութիւնը 1474ին Սարգիս կը կոչէ նորրոմայ : Ո՛չ այ Օրմանեան կրնայ կամայականօրէն խախտել Սարգիսի նախորդ Արիստակէս կաթողիկոսի մահուան թուականը որ չի կրնար 1469ը ըլլալ , քանի որ Երեւանի թիւ 216ր եւ Փիրզալմեանի մէկ յիշատակարանը կը յիշեն ԶիԳ (1474) «Ընդատակիսի» կաթողիկոսութիւնը : Արիստակէս մեռած ըլլալու է Հայոց 1474ին սկիզբը , քանի որ նոյն 1474ին կը յիշուի Սարգիս իբր նորրոմայ , իսկ Երեւանի թիւ 7991 կ'աւելցնէ «յառաջի ամի նստելոյն յաթոս էջմիածնի տէր Սարգիս սուրբ եւ մաքուր կաթողիկոսի» :

Ուրեմն մեր էջմիածնայ կաթողիկոսներուն այս շրջանը պէտք է որբորարել եւ Օրմանեանի տուածը պէտք է ստպէս ճշգել .

Տ . Արիստակէս Բ Աթոռակալ մեռած 1474ի սկիզբը

Տ . Սարգիս Բ Աջատար 1474-1475 եւ 1476ին

Տ . Յովհաննէս է Աջակիր 1475ին եւ անկէ վերջ : 1475-76ին եղած է արթնակից :

Յիշատակարանին մէջ յիշուած Հասան Բէկը Շահ-ի-Արմէն Ուզուն Հասանն է :

* * *

Այժմ տամ վերականգնողի յիշատակարանը :

«Զկազմող աստուածարան եւ հոգիակեցոյց սուրբ ասեաւորանիս զՏէր Յոհանէս Բաղիշեցիս յիշեցէք ի քրիստոս յայն ամենեցուն : Մնաւոք եւ ամենայն զարմիք : Մանաւանդ զստացոյ սորա զՔրդսոյմցի Ղարիպի զհաւատարիմ տանուաւնն՝ որ ստացաւ զոս ի հայալ արդեանց իւրոց յիշատակ հոգւոյ իւրոյ ծնաւոյց եւ ամենայն զարմից եւ զաւակաց : Եւ ես զհամոզող սորա զտէր Պաղտատարն որ յորդորիչ եղև սոցա ի գնիլ եւ ի կազմել սուրբ ասեաւորանս : Յիշեցէք ի թմականիս Հայոց՝ ՌՃԺԲ (1673) ամին» :

Տէր Յոհանէս Բաղիշեցի կազմարար եւ ծաղկող կազմած եւ ծաղկած է երեւանի թիւ 7864 Աւետարանը Գրիգոր զպիւրէ գրեալ ի Բագէշ 1679ին : Մտղկած է նաեւ երեւանի թիւ 3889 Աւետարանը Տէր Գրիգորէ գրեալ 1684ին : Եղած է նաեւ զրիշ : Ինք գրած եւ ծաղկած է ձաւոց մը 1684ին Բագէշ Պարոն Պաղտոսի համար : Գլխաւոր յիշատակարանին մէջ կը խնդրէ . «Եւ զիս անարժան Յովանէս զրիշ յիշման արժանի արարէք եւ զծնողսն իմ Սահակ քահանայն եւ զԱննայն , զմեծ պապն իմ զՄկրտիչ քահանայն» : Յետոյ կ'աւելցնէ . «Այլ եւ զուսուցիչն իմ զԲաղիշեցի Վարդան վարդապետն որ յայսմ ամի զնաց յերուսաղէմ ժեւ (15) աշակերտօք» : Վերջապէս կը յիշէ «Սահակ վարդապետն . . . որ ուսոյց անարժանիս զկապ եւ զծաղկին , յորդորմամբ եւ խրատով վերագրեալ վարդապետին Վարդանայ» : Այս Սահակը դուցէ Վանեցին լոյս : Յովհաննէս Բաղիշեցի կը գրէ ձաւոցս , «բոս տկար մտաց իմոց գոյնգոյն երանցօք զարդարեալ ծաղկեցի եւ կազմեցի» (Մշտ ձեռագրաց ցուցակ , թիւ 117 , երեսուղէմ) : Իր գրէն է նաեւ Տօնացոյց մը 1700ին գրուած Հլղաթի համար , որուն յիշատակարանին մէջ ինքզինքին համար կ'ըսէ . «մականուամբ Գարբին կոչեցելոյ» (Անգ . էջ 122) :

* * *

Վերջին կանոնադատական թերթին զիմացի պարսապ էջին վրայ :

Բարբալ : «Գարձեալ կրկին անգամ յիշեցէք ի քրիստոս տէր առիտակէս եպիսկոպոսն , եւ ինքն բերեալ ի զեղչէն որ Քրդու Գոմ կոչի եւ եղ ի դուսն սուրբ Կարապետա : Եւ ողորմի իւրն ե իւր ծնաւոյցն ե իւր ննջեցելոցն ամէն հայր մեր» : Այս գրչութեան տակ ջնջուած երեք տող կայ որ լուսանկարելով կարելի է կարդալ : Բարբալ , «Յիշեցէք Մշեցի Մարգարայ Վարդապետ . որ մականուն կուսականց (°) վարդապետ ասեն , որ աշակերտ էր Մշեցի Մարգարայ վարդապետ (մինչեւ հոս ջնջուած եւ վրան վերը տուածս Արիստակէս արքեպիսկոպոսին յիշատակարանը գրուած է . Յ . Ք .)ին . որ բազում օրհնի եւ աշխատութեամբ եւ բրոնութեամբ ազատեաց զսուրբ ասեաւորանս որ տարածին ծախած ի դաւան Տարօնոյ ի զեղն Քրթապոմ , որ բերեալ եղ ի դուսն սուրբ (ասկէ վերջ գարձեալ ջնջուած , սակայն կը կարդամ) Յուսիայ որդոյն Սահափանոս սքանչեւագործին (այս ջնջուած երկու տողին վրայ Արիստակէս եպիսկոպոս գրած է) Վանայն Գլախ որ կոչի սուրբ Կարապետին եւ Աթանաղիոս սուրբ հայրապետին , եւ սուրբ Սահափանոս նախափայլին եւ սրբոյն Գրիգորի լուսաւորչին : (կը շարունակուի Մարգարայ վարդապետի յիշատակարանը) յիշատակ իւր հոգոյն ազատին քրիստոս ազատէ զիւր հոգին ի դուսն զժոխոց : Եւ ոյ որ յանդգնի եւ հանէ զոս ի դրանէ սրբոյս ծախելով կամ զբոս զնելով նայ զպատիժն Յուսիայի առջէ . եւ զանէժքն Կայենին ամէն» :

Որոշ է որ Մշեցի Մարգարայ Վարդապետին յիշատակարանը կը վը-

կայէ որ Աւետարանս տարած եւ ծախած են Քրիստոս (Տարօնոյ գաւառ) եւ Մարգարայ Վրդ. «աշխատութեամբ եւ բռնութեամբ» ըստ Երեւոյթի դողցրած Աւետարանը վերստին ձեռք կը բերէ Յուսկայ Որդոյն Ստեփանոսի վանքը վերադարձնելու համար: Ստեփան Ստեփանեան Եպիսկոպոսի ձեռքը կ'անցնէ չորս տարուան իրաւունքով այս Աւետարանը որ Գլխակայ սուրբ Կարապետի վանքը չէր տարուէ: Արիստակէս Եպիսկոպոսս փոխանակ ջնջելու ամբողջութեամբ Մարգարայ Վարդապետի յիշատակարանը բաւականացած է երկու տեղ ջնջելով եւ իր յիշատակութիւնը ջնջուածին վրան աւելցուցած է, այսպէսով յիշատակարանը կարկանդակ ընելով:

Զեռագրին Քրիստոս ծախուելուն հետ կապ ունի նաեւ յաջորդ յիշատակութիւնը որուն 11 տողերը ջնջուած են, սակայն կարելի եղաւ կարգաւ: «Գարձեալ յիշեցէք ի քրիստոս զՄշեցի. Քրիմայ Գոմու. զՂարիպղանն. որ ետ. ձ (100). զուռչի. ի յիւր հալալ վաստակոց իւրոյ, եւ սպասեաց. զսուրբ (ասկէ վար ջնջուած սակայն կը կարգում) տեց աւետարանս. ի վերստինէ... ի զուռն Տէր Յուսկայ Որդոյն ի յիւր յիշատակէ հոգոյն համար. ինչ մարթ որ զայս սուրբ աւետարանս ի Տէր Յուսկայ Յարգոյ զոնէն հեռացուցանէ զպատիւն Յուդային եւ զանեւք զՎաչեանի առջէ. եւ զպատու հասն զՄնակ»:

Ըստ Երեւոյթի ձեռագիրը Աւետարանս զողջուեր է Տէր Յուսկայ Որդոյն ուխտէն եւ Տարօնի Քրիմայ Գոմ զիւր Ղարիպղանի ծախուեր է 100 զուռչի: Մշեցի Մարգարայ Վարդապետ կրցեր է սպասանալիքով, բռնութեամբ, դողցրած Աւետարանին զնոյ Ղարիպղանը ստիպել զայն Տէր Յուսկայն Որդոյն ուխտին վերադարձնել, սակայն անմեկնելի պատճառաւ մը Արիստակէս Եպիսկոպոս կրցեր է տիրանալ ձեռագրին եւ Գլխակայ Սուրբ Կարապետ վանքին տալ:

* * *

Վերջի ստացողի երեք յիշատակարաններ ալ կան որոնք հոս կու տամ: Գրուած ոչ լաւ բոլորով: «Գարձեալ կրկին անգամ յիշեցէք զոչս Ղարիպն եւ զեղբայր զՀերապետն եւ զկողակիցն զՆուրարն եւ զԺնուդն իւրեանց զհայրն զպօղոս եւ զմայրն իւր զՆասափն եւ զորդիքն իւրեանց զՄեհհէրն եւ զՆազարն զԱրամիէրդին եւ զՅակոբն որ բառացան զսա յիշատակ հոգոյ իւրեանց: Գարձեալ յիշեցէք զրոչս Ղարիպն եւ զկողակիցն իւր զՍանդուա Սաթուրն որ բառացան զսուրբ աւետարանս ի հալալ վաստակոց իւրեանց յիշատակ հոգոյ իւրոյ: Եւ ի զուռն սուրբ Կարապետս:

«Գարձեալ յիշեցէք զՀերապետն եւ զկողակից զՆուրար Սաթուրն եւ զորդին իւր զսարկաւազ Դաւիթն եւ զՍալամն զհանդուցեալն առ քրիստոս: Եւ զԱրամիթն. եւ զԹարարն եւ զոչսի քնոին զՊետրոսն եւ զկողակիցն զՍալամն: Ով հանդիպողք սուրբ աւետարանին քահանայք եւ ժողովուրդք յիշեցէք եւ լի սրտիւ աստուած ողորմի ասացէք նոցա. որ աստուն է ի տուրս բարեաց ձեզ եւ մեզ ողորմեսցի յիւր միւս անգամ գալուստն ամէն»:

Յաջորդ էջին վատ շեղադիր բոլորով: «Գարձեալ յիշեցէք քրիստոս զՀերապ եւ զկողակից իւր զՍարար եւ զԴուար (զուսՏր) իւր զՍպար զՄանիակ: զՆասապ զՄարեմ զԲաղատա յիշեցէք ի քրիստոս եւ լի բերանով աստուած ողորմի ասաց նոցա Բաղնին^(*) Մարգարին»:

Գուցէ ոչս Ղարիպն նոյն անձն է Քրիմայ Գոմու Ղարիպղանին հետ որ 100 զուռչի գնեց Աւետարանը:

Հոս յիշուած Սր. Կարապետը յայտնի չէ թէ Տէր Յուսկայն Որդի ուխտին Սր. Կարապետն, թէ Գլխակայ Սր. Կարապետն է:

* * *

Վերջապէս, ձեռագիրն մէջ կայ նաեւ յիշատակարան մը Փերդալէմեան վարդապետի գրչէն, որ հոս կ'արտայրեմ : «Ստորագրեալս յայտ քանի տմաց հետէ ձեռն արկեալ եմ առ ի հաւաքել ըզհին մատենից յիշատակարանս՝ ի պետս ազգային եւ քաղաքական պատմութեանց, եւ տեսեալ իմ գլխատակարանս սորին օրինակեցի, որպէս եւ զայլ մատենից Կարնոյ քաղաքին, զորս յանցելուն տմի օրինակեալ էի. եւ խնդրեմ յիշել ի սուրբ մագթանս ձեր բոնուտոտս. որ եմ յերկրէն Վանայ եւ միարան Վարազայ. Տոսպեցի Ղեւոնդ Վարդապետ Փերդալէմեանց. 1869 ղեկեմեմբեր :» :

Կարենէն ձեռագիրը կ'անցնի տմերկեացիի մը որուն մահունքն վերջ ձեռքէ ձեռք վերջապէս 1926ին կու գայ մտնելու Պոսթրնի Հանրային Մատենադարանը :

Ձեռագիրը ունի նաեւ արծաթ կապմ : Կապին պատկերադրական շարդրութիւնը եւ արհեստին կիրարկումը զայն ԺԸ դարու գործ ցոյց կու տան :

Ձեռագիրն մանրանկարչութեան մասին, որ բացառիկ նշանակութիւն մը չունի, սակայն շահեկան ըլլալուն համար ալ արժիւ՝ երբ բնդարձակ կերպով խօսիմ Մինաս նկարողի կամ ծագկողի մասին :

Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ

